

Fyzika

- Úvodný kurz pre poslucháčov prvého ročníka bakalárskych programov v rámci odboru geológie
- 4. prednáška – základy termodynamiky, stavové veličiny, prenos tepla, plyny

Obsah prednášky:

- úvodné poznámky ku termodynamike
- stavové veličiny (teplota, tlak)
prenos tepla
- skupenstvá (fázy) hmoty
- plyny (ideálny plyn – stavová rovnica,
reálny plyn)

Termika

Náuka o teple - časť mechaniky zaoberajúcej sa atómovým a molekulovým pohybom hmoty, súbormi častíc, tepelnými zákonmi majúcimi štatistický charakter.

Rozdelenie termiky

- Termometria – definícia stupníc teploty a rôznych metód jej merania.
- Kalorimetria – meranie tepla chemických reakcií alebo fyzikálnych zmien.
- Termodynamika – zákony vzájomnej premeny tepla a iných foriem energie.

Základné pojmy: teplota – miera tepelného stavu telies, teplo – objektívna príčina tohto stavu, forma energie, pohybová a vzájomná polohová energia elementárnych častíc látok, atómov a molekúl

Termodynamika

Termodynamika sa zaoberá sa vnútornou energiou systémov (najmä tepelnou energiou) a riadi sa určitými zákonmi. Je disciplínou popisujúcou zákonitosti tepla a tepelných dejov, vzťahy medzi veličinami - popisuje **makroskopický** stav tepelnej sústavy a zmeny týchto veličín pri fyzikálnych dejoch spojených s výmenou tepla medzi sústavou a jej okolím.

Dôležité sú tzv. **termodynamické zákony**.

Skupenstvo - makroskopický systém:

je charakteristika fyzikálneho stavu hmoty (najmä usporiadanosti častíc v nej) podľa teploty a tlaku. Závisí od vzťahu medzi kinetickou energiou častíc a energiou ich vzájomného pôsobenia.

Termodynamika

Termodynamické zákony:

- ▶ **1.veta termodynamická** (v podstate zákon zachovania energie aplikovaný v termodynamike): nemôže existovať zariadenie (stroj), ktorý by trvale konal prácu bez zmeny vnútornej energie (napr. celkovej energie pohybu molekúl) alebo energie okolia (tzv. perpetuum mobile 1.druhu).
- ▶ **2.veta termodynamická**: nemôže existovať zariadenie (stroj), trvale konajúci prácu iba „na účet“ trvalého ochladzovania nejakého telesa. Ekvivalentná formulácia: **samovoľne** môže teplo (tepelná energia) prechádzať iba z telesa **teplejšieho na chladnejšie, nikdy opačne** (dôležité je slovo „samovoľne“). **Také** zariadenie by sa označovalo ako „perpetuum mobile 2.druhu“.
- ▶ **3.veta termodynamická**: absolútnu nulu teploty nie je možné dosiahnuť nijakým termodynamickým procesom v konečnom čase (tzv. Nernstov teorém).

Pozn.: absolútna nula: $-273.15\text{ }^{\circ}\text{C}$

Stavové veličiny

Stav látok popisujú tzv. stavové veličiny (SV):

- teplota (T)
- tlak (p)
- objem (V)
- hustota (ρ)
- hmotnosť (m), resp. molárna hmotnosť ($M_m = m/n$)
kde n je látkové množstvo
- vnútorná energia (U)
- entropia (S)

Pozn.: Molárna (staršie mólová) hmotnosť udáva hmotnosť jednotkového látkového množstva látky (1 mólu) – jednotka [g/mol], niekedy [kg/kmol].

Teplota

Teplota (termodynamická teplota) je jednou zo siedmich základných veličín sústavy SI. Je to stavová veličina opisujúca strednú kinetickú energiu častíc. Zmenou teploty sa menia vlastnosti rôznych látok (napr. tlak, objem, elektrický odpor, ...).

Teplota vo fyzike sa meria v jednotkách Kelvin [K], v bežnom živote sa z praktických dôvodov častejšie používa **stupeň Celzia** alebo **stupeň Fahrenheita**.

Spodné ohraničenie teplotnej stupnice je tzv. **absolútna nula**. Označuje termodynamickú teplotu, pri ktorej dosiahne entropia systému minimálne hodnoty. Podľa medzinárodnej dohody je definovaná ako 0 K na kelvinovej stupnici, resp. $-273.15\text{ }^{\circ}\text{C}$ alebo $-459.67\text{ }^{\circ}\text{F}$.

Pozn.: Tzv. normálna (izbová) teplota: 20°C .

Teplota

Zhrnutie najpoužívanějších stupníc teploty:

Kelvinova stupnica T (K)

! Používa sa len Kelvin a nie stupeň Kelvina

Celsiova stupnica T_C ($^{\circ}\text{C}$)

(absolútna veľkosť 1 stupňa v Celsiovej a Kelvinovej stupnici je rovnaká t.j. $1\text{K} = 1^{\circ}\text{C}$) prevod: $T_C = T - 273.15$

Fahrenheitova stupnica T_F ($^{\circ}\text{F}$)

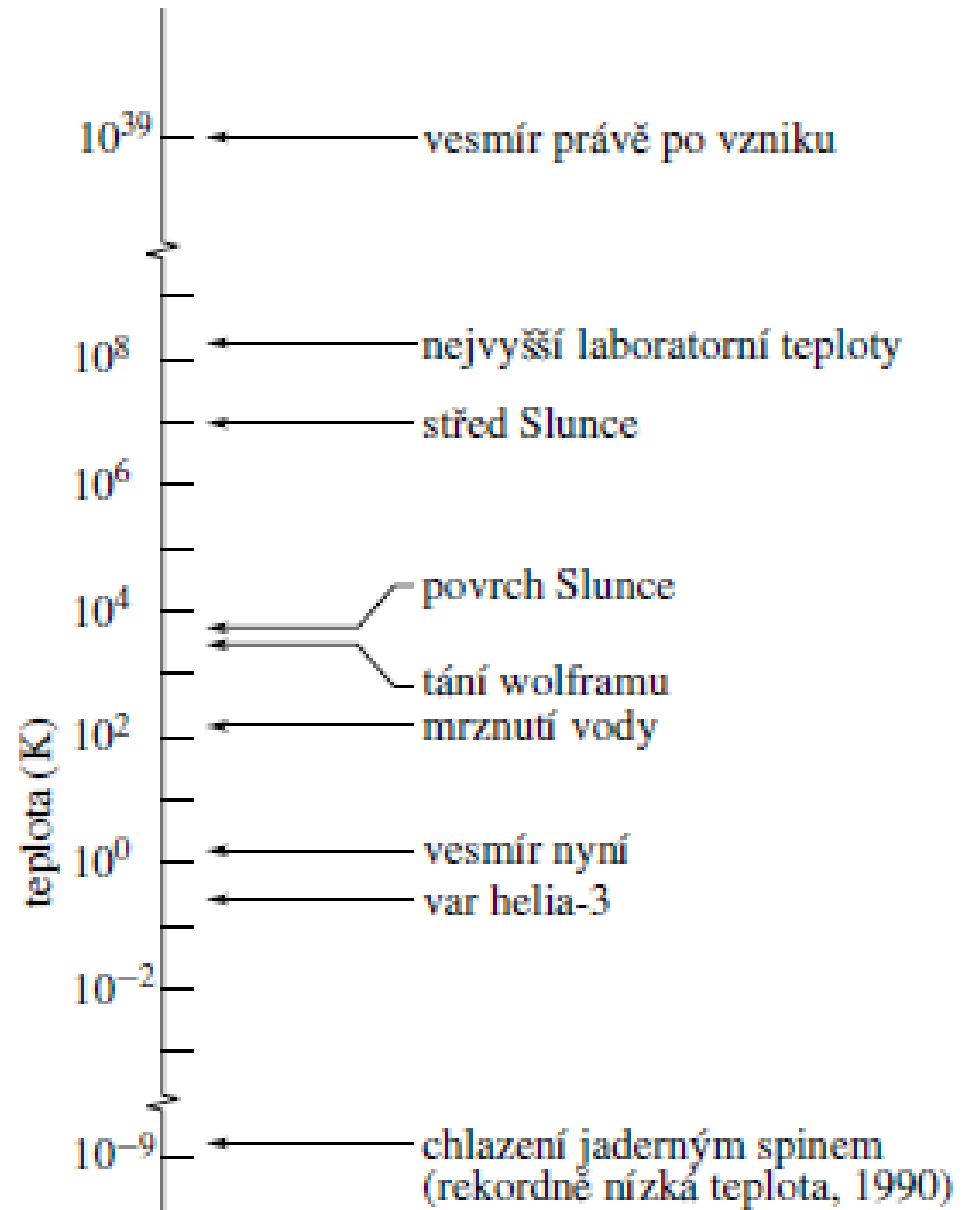
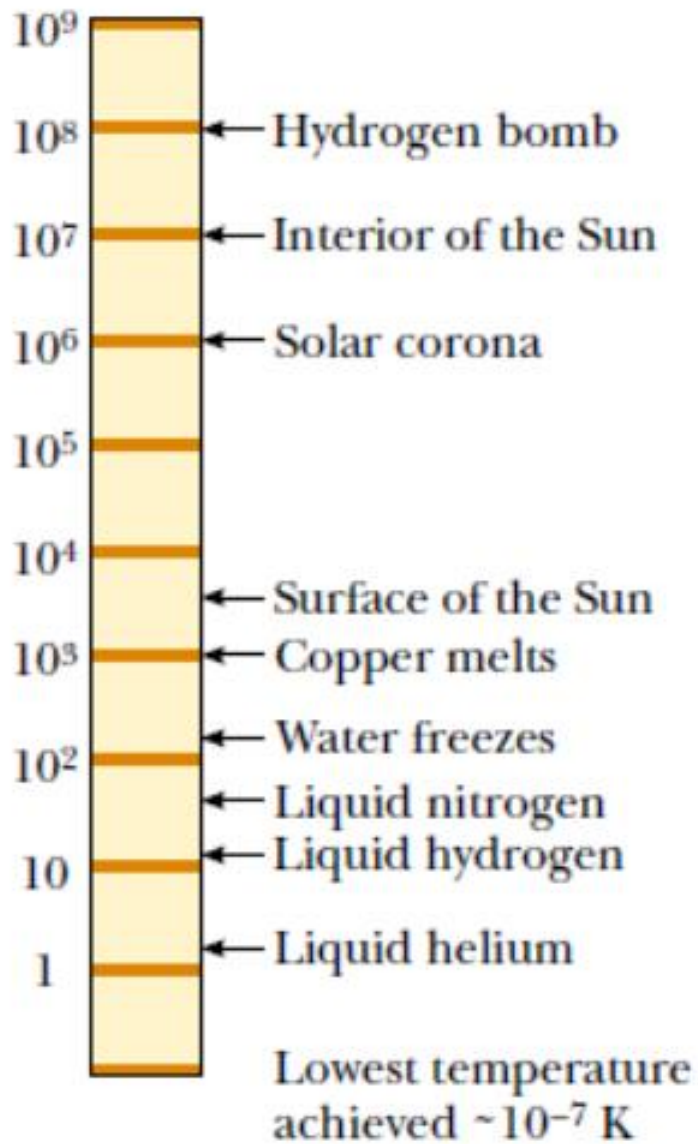
prevod: $T_F = 9/5 T_C + 32$ (prírastok na 9°F je 5°C)

*Niektoré význačné
teploty
(v Kelvinoch, $^{\circ}\text{C}$ a $^{\circ}\text{F}$)*

Teplota:	K	$^{\circ}\text{C}$	$^{\circ}\text{F}$
varu vody	373,15	100	212
telesná	310,15	37	98,6
v miestnosti	330,15	20	68
mrznutia (vody)	273,15	0	32
absolútna nula	0	-273,15	-459,67

Teplota

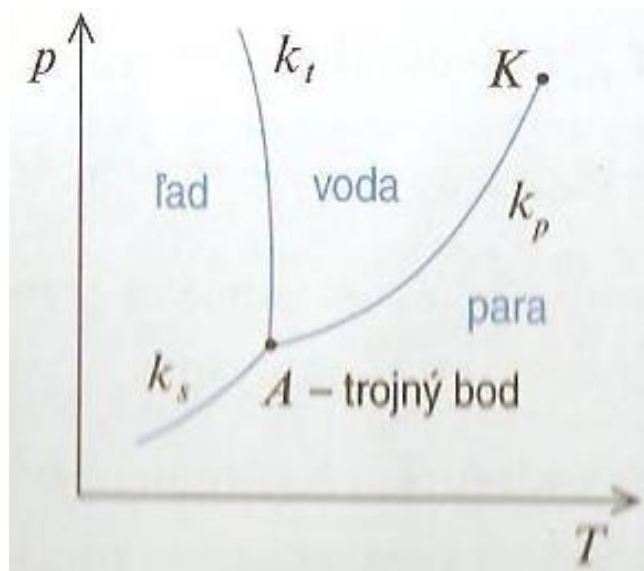
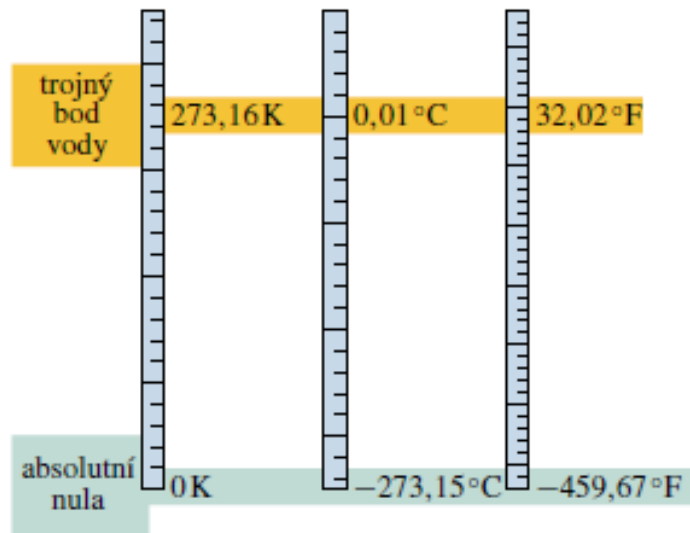
Temperature (K)

Teplota

Trojný bod látky je hodnota teploty a tlaku vo fázovom diagrame, pri ktorom súčasne existujú všetky tri skupenstvá tejto látky (plynné, kvapalné a pevné) za termodynamickkej rovnováhy.

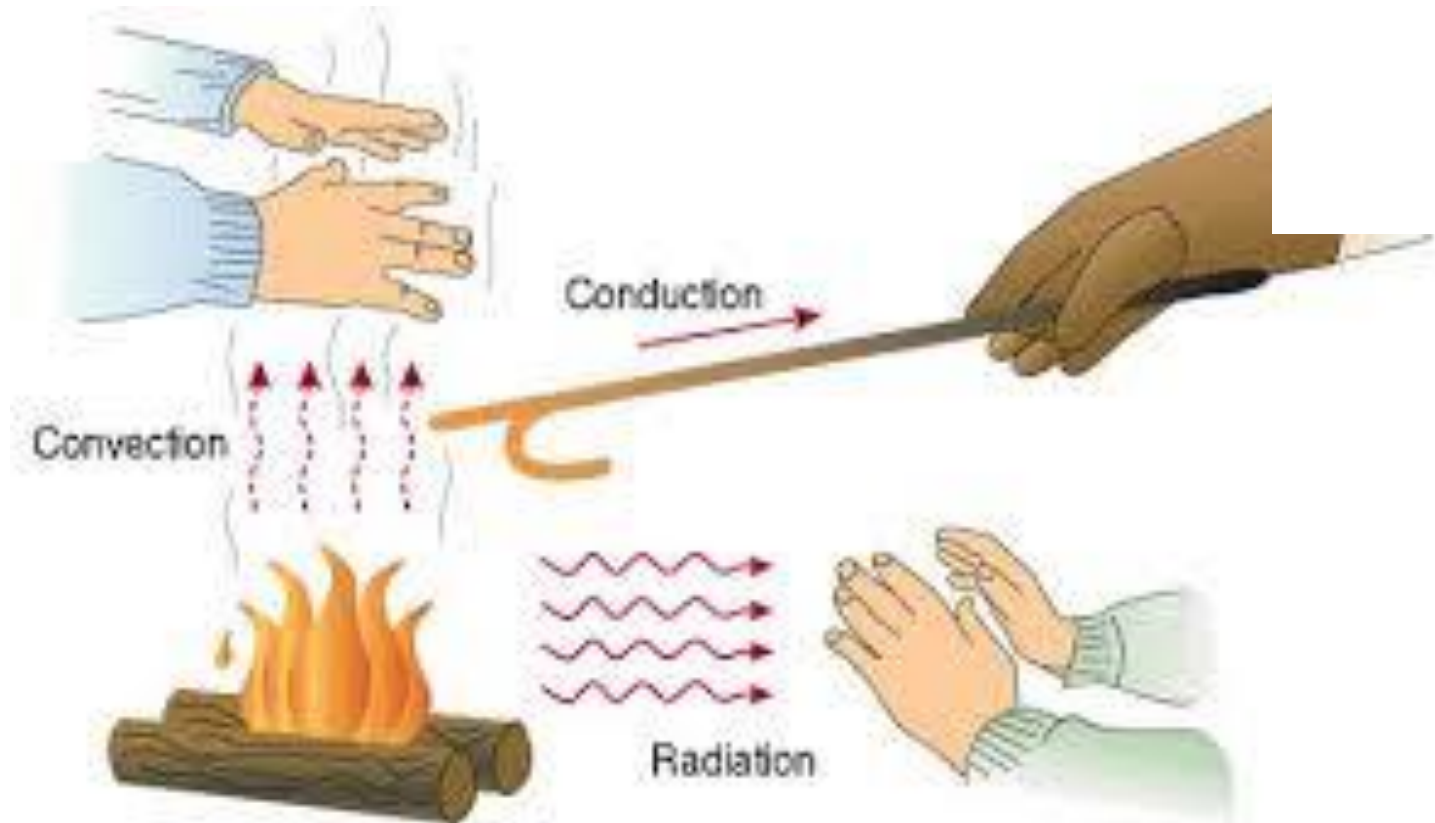
Trojný bod vody sa používa na definíciu kelvina, jednotky SI termodynamickkej teploty. Voda tento stav dosiahne pri teplote $0,01\text{ }^{\circ}\text{C}$ a tlaku 611.73 Pa . Kelvin je $1/273.15$ termodynamickkej teploty trojného bodu vody.

Prenos tepla

Mechanizmy prenosu tepla:

1. vedenie (cez pevné látky) - conduction
2. prúdenie (prenos tepla hore – kvapalina, plyn) – convection
3. žiarenie (EM prenos) - radiation

Prenos tepla

vedenie tepla

TABLE 17.5 Thermal conductivities

Material	k (W/m K)
Diamond	2000
Silver	430
Copper	400
Aluminum	240
Iron	80
Stainless steel	14
Ice	1.7
Concrete	0.8
Glass	0.8
Styrofoam	0.035
Air (20°C, 1 atm)	0.023

Tepelná vodivosť k – vlastnosť látky viesť teplo. Predstavuje rýchlosť, s ktorou sa teplo šíri zo zahriatej časti látky do chladnejšej.

Jednotka: $[W \cdot m^{-1} \cdot K^{-1}]$

Najviac dobrých vodičov tepla je medzi kovmi (aj vysoká el. vodivosť).

Výnimkou je diamant.

Využitie je napr. na chladenie elektronických obvodov (chipov).

Dobrá tepelná vodivosť zapríčiňuje aj pocit chladu na kovovej stoličke oproti drevenej.

Vzduch a plyny sú slabé vodiče tepla.

Prenos tepla

konvekcia - prúdenie

V plynoch a kvapalinách dochádza ku vzájomnému pohybu jednotlivých častí, ktoré majú rozdielnu teplotu a tým, aj rôznu hustotu (prejav vnútornej energie) - tým sa prenáša teplo.

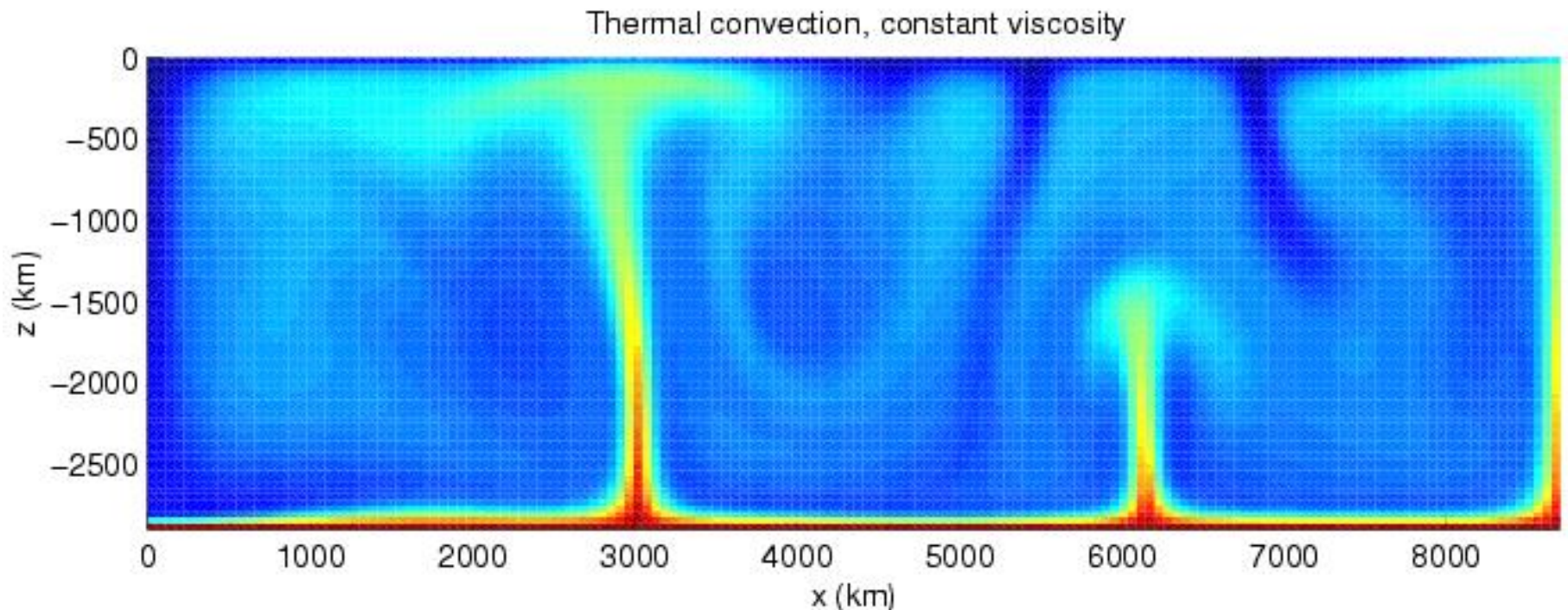
Je to celé dôsledkom skutočnosti, že kvapaliny a plyny (najmä vzduch) sú slabé vodiče tepla.

Konvekcia je značne rýchlejšia vo vode ako vo vzduchu (príkladom je napr. možnosť dlhodobého prežitia v 20 stupňovom vzduchu a úmrtia na hypotermiu v 20 stupňovej vode).

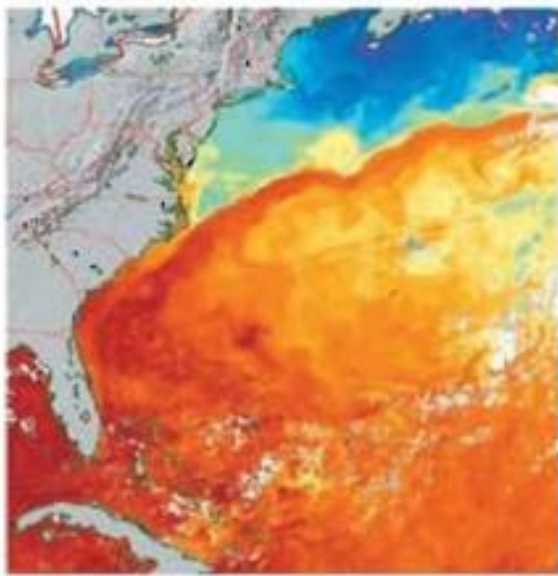
Prenos tepla

konvekcia - prúdenie

Význam konvekcie v platňovej tektonike – výnos teplého plášťového materiálu smerom nahor (najmä v oblasti oceánskych chrbtov, ale aj na viacerých bodových miestach – tzv. plumes).

numerický model konvekcie plášťových hmôt (teplé – červené farby zodpovedajú vyšším teplotám, studené – modré nižším)

satelitná
termo-snímka
západnej časti
Atlantického
oceánu

rozdiel cca 6 °C

Prenos tepla

radiácia - vyžarovanie

Radiácia je proces, pri ktorom látka emituje do priestoru energii vo forme elektromagnetického žiarenia. Na rozdiel od vedenia tepla a konvekcie sa môže prostredníctvom radiácie prenášať teplo aj vo vákuu.

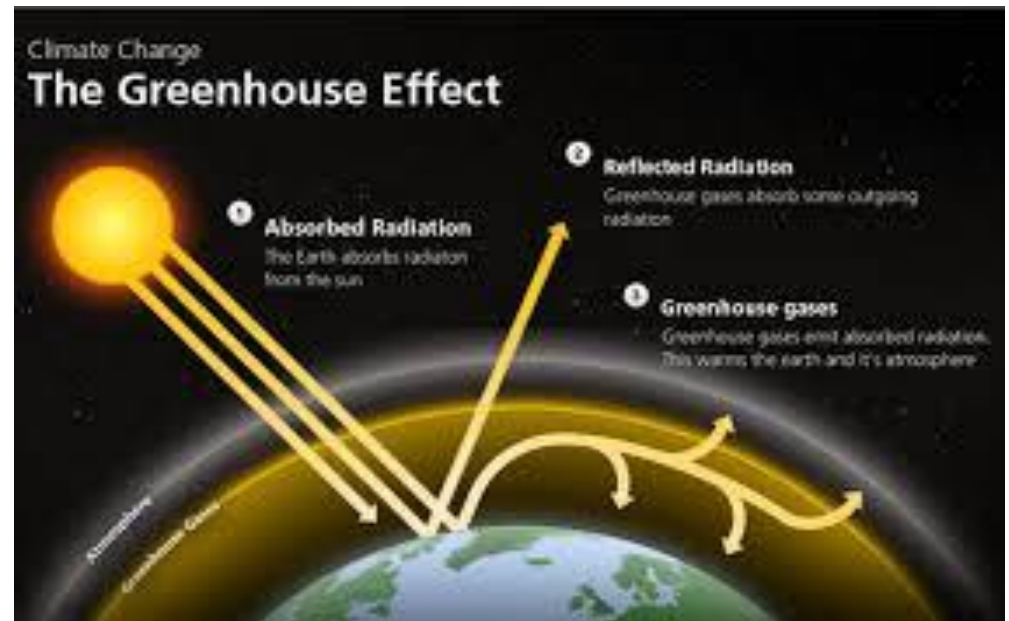
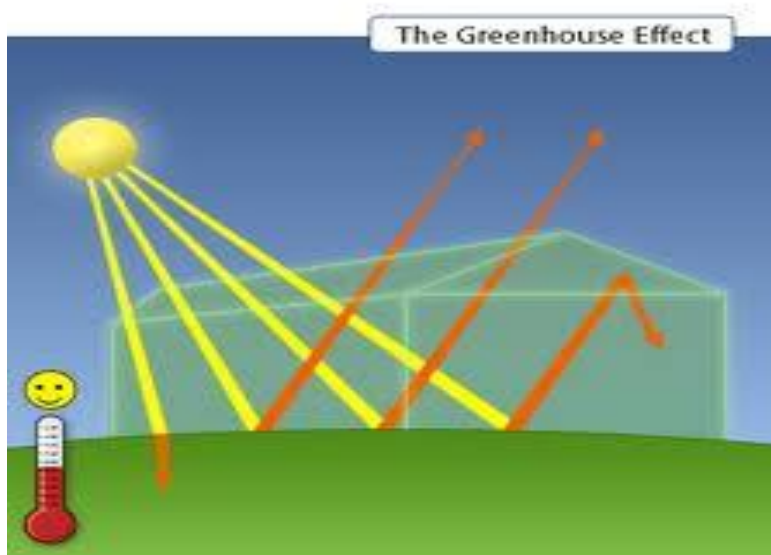
Prenesená energia závisí od niekoľkých faktorov:

teplota telesa (platí tu tzv. Planckov zákon),
farba povrchu – najmenšie množstvo tepla je vyžarované strieborne lesklými povrchmi, najväčšie čiernymi (napr. termosky a termo-hrnčeky majú často povrch striebornej farby)
obsah plochy – vyžiarená energia je priamo úmerná veľkosti povrchu vyžarujúceho telesa.

Prenos tepla

radiácia - vyžarovanie

skleníkový efekt

Termálna radiácia hrá významnú úlohu pri globálnom otepľovaní, nakoľko je ovplyvnená prítomnosťou najmä vodnej pary a kysličníka uhličitého v Zemskej atmosfére.

Geotermika

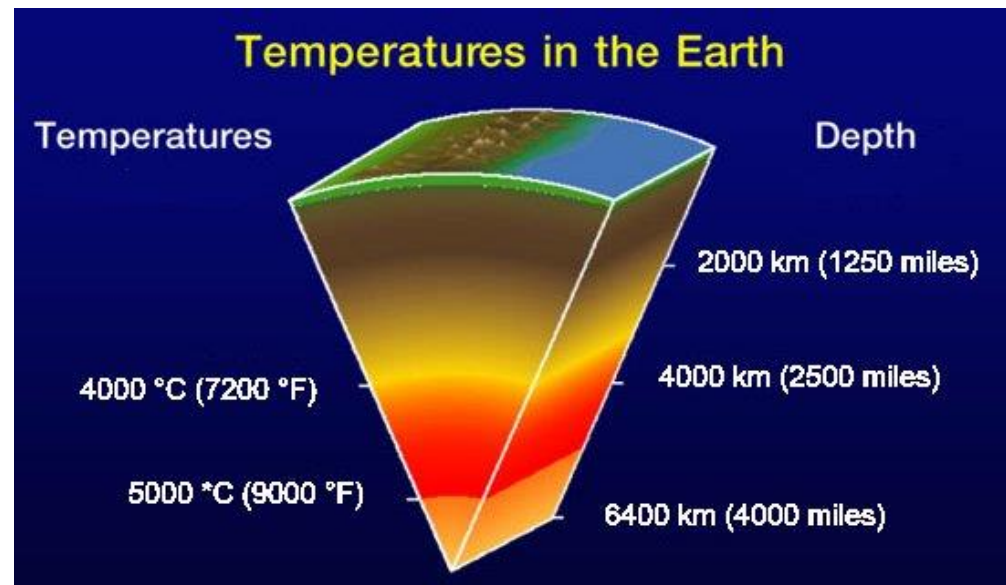
Geotermika je geofyzikálna metóda, ktorá vyšetruje teplotné pole Zeme (medzi iným meranie teploty na povrchu zemského telesa a určovanie hustôt tepelného toku).

Hlavné zdroje tepla v Zemi:

- rádiogénne teplo
- geochemické teplo
- „počiatočné“ teplo Zeme
- teplo zo slnečného žiarenia

Prenos tepla:

- uplatňuje sa prenos tepla vedením a konvekciou)

teplotné pole Zeme

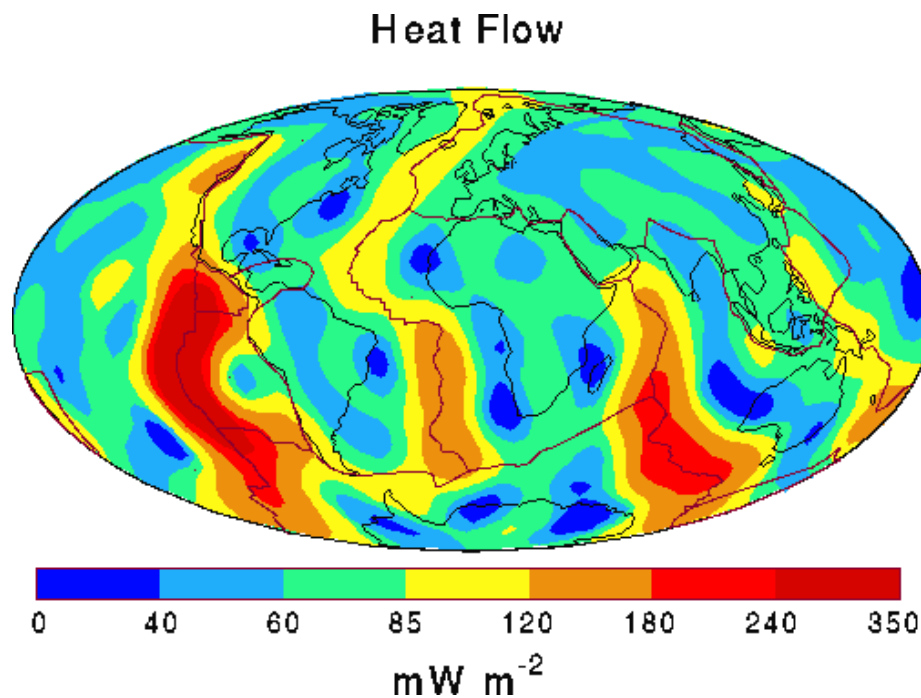
Geotermika

geotermický gradient – $30\text{ }^{\circ}\text{C}/\text{km}$

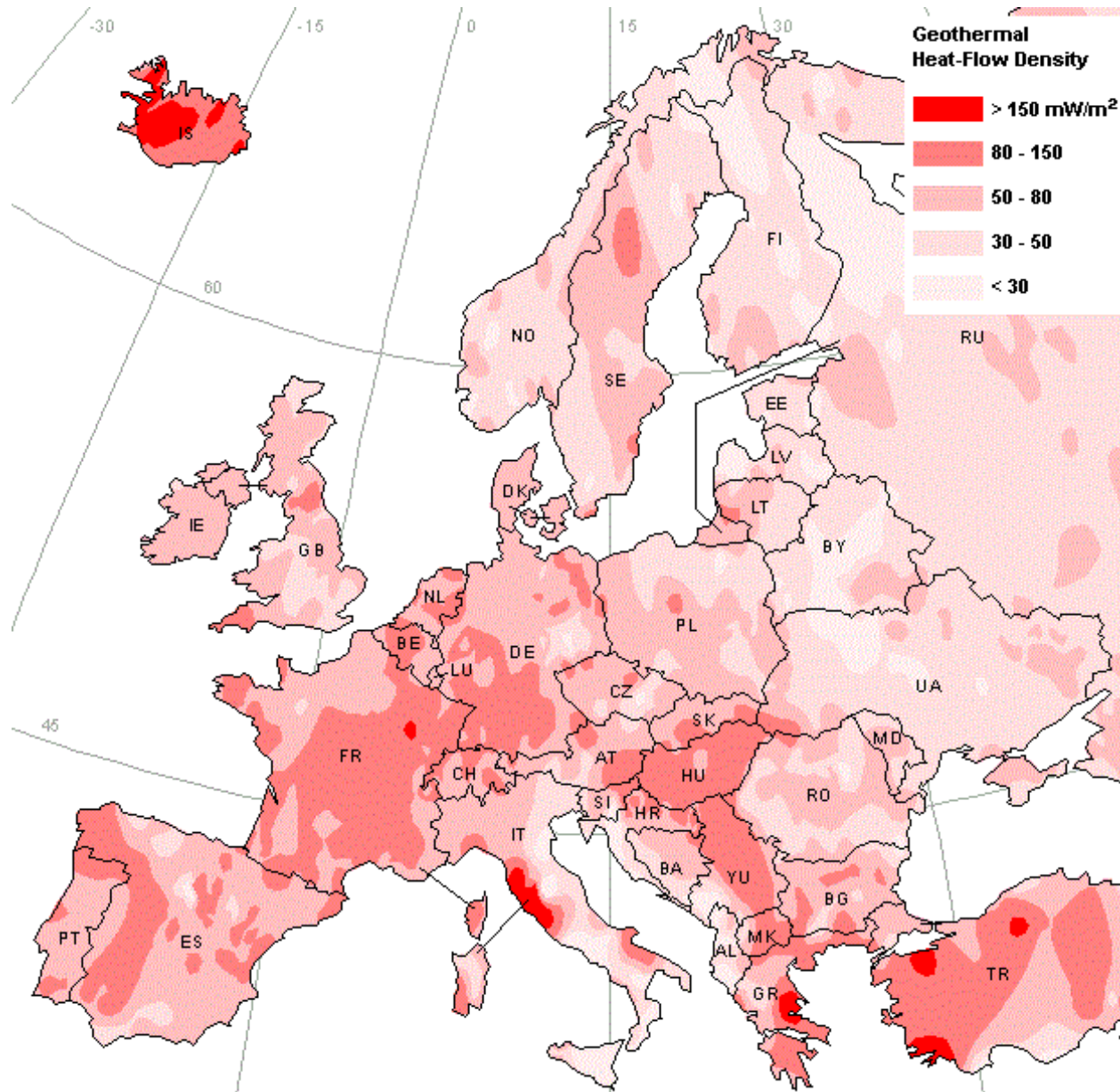
geotermický stupeň – $33\text{ m}/^{\circ}\text{C}$

Hustota tepelného toku - množstvo tepla, ktoré prejde jednotkovou plochou, jednotka $[\text{W}\cdot\text{m}^{-2}]$, používané: $[\text{mW}\cdot\text{m}^{-2}]$,.

Mapy hustôt tepelného toku (najvyššie hodnoty - vulkanické oblasti a oceánsky/kontinentálny rifting).

Geotermika

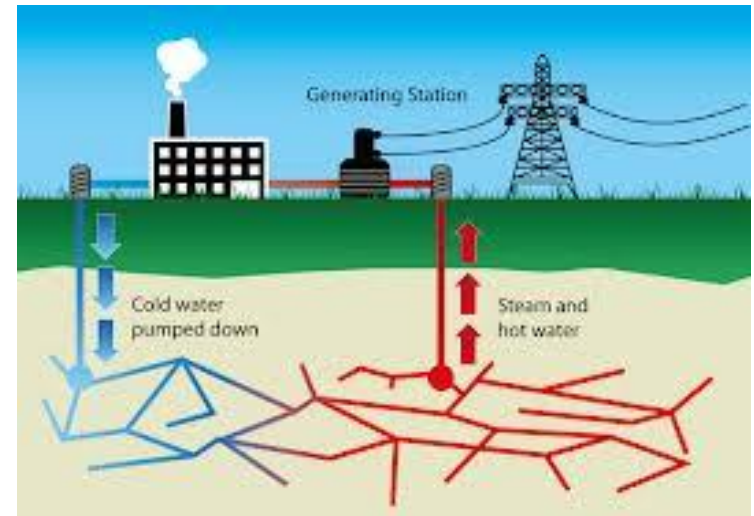
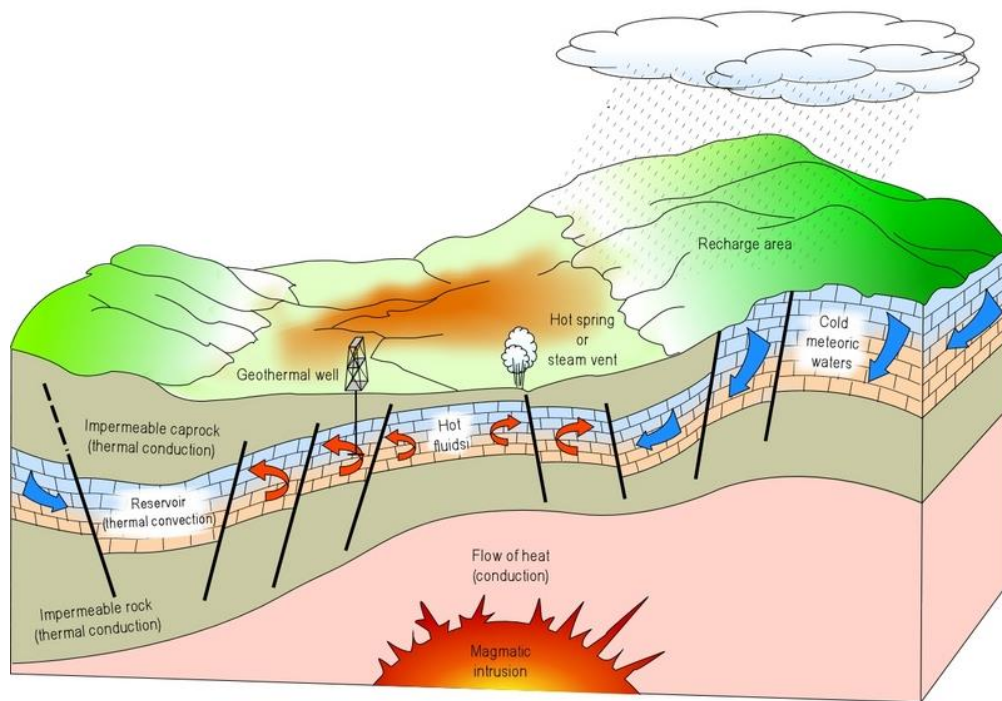
Európa - mapa hustoty tepelného toku

Geotermálna energia

Využíva geotermický gradient:

a) hydrotermálne zdroje (prirodzená teplá podzemná voda)

b) tzv. suché teplo (umelo natlačená voda v uzavretom cykle)

Tlak

Tlak je fyzikálna veličina, vyjadrujúca pomer sily F (tzv. tlaková sila) kolmo, rovnomerne a spojito pôsobiacej na plochu S :

$$p = \frac{F}{S}$$

Jednotkou tlaku je Pascal [**Pa**], čiže newton na meter štvorcový [$\text{N} \cdot \text{m}^{-2}$].

Staršia jednotka je [bar], platí $1 \text{ bar} = 100\,000 \text{ Pa}$.

Tlak neúčinkuje iba v bode pôsobenia sily, ale prenáša sa objemom telesa. Patrí k základným termodynamickým veličinám.

Tlak v plynoch je vyvolaný tepelným pohybom častíc plynu (atómov alebo molekúl); nárazy týchto častíc na steny nádob sa prejavujú pôsobiacim tlakom. Preto niekedy hovoríme o tzv. kinetickom tlaku - toto zdôrazňuje fakt, že hlavným dôvodom pre prítomnosť tlaku je skutočne pohyb molekúl.

Tlak

Hydrostatický tlak v plynoch a kvapalinách je daný hmotnosťou horných vrstiev, ktoré v gravitačnom poli pôsobia silou na vrstvy pod nimi. Túto silu pôsobiacu na plochu nazývame hydrostatickým tlakom.

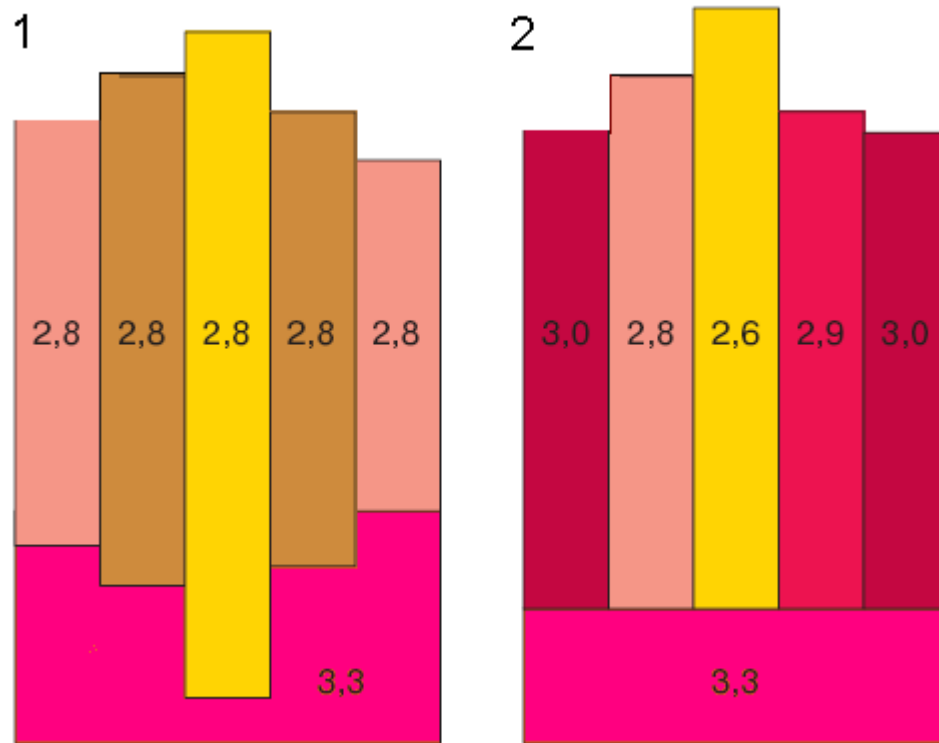
Atmosferický alebo **barometrický** tlak je špeciálnym prípadom hydrostatického tlaku vyvolaného hmotnosťou vzduchu tvoriaceho atmosféru. Pod vplyvom počasia atmosférický tlak mierne kolíše, preto bol zavedený takzvaný *štandardný atmosférický tlak* alebo *normálny tlak* s hodnotou 101 325 Pa (t.j. cca 100 kPa alebo 0.1 MPa) a je približne rovný priemernej hodnote tlaku na úrovni mora. Tlak v atmosfére klesá s nadmorskou výškou, pretože sa znižuje stĺpec vzduchu nad miestom merania.

Litostatický tlak je tlak horných vrstiev hornín a používa sa pri modelovaní procesov v litosfére (napr. pri vysvetľovaní tzv. izostatickej rovnováhy).

Je možné vyjadriť ho ako súčin výšky a hustoty horninového bloku s gravitačným zrýchlením: $\rho \cdot h \cdot g$

Tlak

Izostázia predpokladá kompenzáciu litostatických tlakov od horninových celkov litosféry v určitej hĺbke (astenosféra).

tzv. Airyho model a Prattov model

Tlak

Tlakové (barometrické) výškomery umožňujú merať atmosferický tlak. Je to vlastne barometer (tlakomer), ktorý prepočítava tlak na výšku na základe matematického modelu štandardnej atmosféry a zobrazuje ju v jednotkách výšky [m n.m.].

Nevýhodou je, že sú závislé od momentálneho tlaku vzduchu v danej oblasti resp. na počasí – t.j. meranie je štandardne relatívne.

Využíva najmä v letectve, ale aj v geológii a iných oblastiach vedy a techniky (aj v geodézii a geofyzike v menej civilizovaných častiach sveta – dnes je však tento prístup vytláčaný technológiou GPS).

tlakový výškomer v lietadle

Geologické procesy – súvislosti s teplotou a tlakom

Teplota a tlak hrajú dôležitú úlohu aj pri mnohých geologických procesoch od vzniku hornín až po súčasnosť.

- ovplyvňujú charakter a zloženie hornín pri ich vzniku ako aj počas následných procesov
- na základe procesov, ktoré môžeme vyjadriť **fázovými diagramami** ovplyvňujú chemické zloženie hornín a vznik rôznych minerálov pri kryštalizácii magmy a pri metamorfných procesoch
- laboratórne merania zmien fyzikálnych vlastností horninových vzoriek v závislosti od teploty a tlaku umožňujú presnejšie identifikovať ich minerálne zloženie a dajú sa získať dôležité informácie o podmienkach ich vzniku
- fyzikálne vlastnosti a niektoré ďalšie parametre sa prejavujú pri meraní geofyzikálnych polí.

Hustota

Hustota (špecifická hmotnosť) -
hmotnosť jednotkového objemu látky.

$$\rho = \frac{m}{V}$$

kde: m je hmotnosť, V je objem.

fyzikálne jednotky pre hustotu:

system SI: $\text{kg/m}^3 = \text{kg} \cdot \text{m}^{-3}$

používané sú však násobky:

$$1 \text{ g} \cdot \text{cm}^{-3} = 1 \text{ kg} \cdot \text{dm}^{-3} = 1 \text{ t} \cdot \text{m}^{-3} = 1000 \text{ kg} \cdot \text{m}^{-3}$$

príklad : $2.75 \text{ g} \cdot \text{cm}^{-3} = 2750 \text{ kg} \cdot \text{m}^{-3}$ (fylit)

Hustota

Zaujímavosť: rozpätie hustôt v mineralógii -
od 0.98 (ľad) po 22.59 g·cm⁻³ (čisté Osmium)
(príklad: olovo: 11.34 g·cm⁻³ , zlato: 19.32 g·cm⁻³)

Entropia je fyzikálna veličina, ktorá meria neusporiadanosť (náhodnosť, neporiadok, mieru neurčitosti) systému. Jej jednotkou je [J/K] (Joul na Kelvin).

skupenstvá

Poznáme 4 základné skupenstvá:

Pevné skupenstvo

- pevné usporiadanie častíc
- silné sily
- tvarová stálosť

Kvapalné skupenstvo

- slabé sily
- nestlačiteľnosť
- neudržateľnosť tvaru

Plynné skupenstvo

- slabé sily
- stlačiteľnosť
- neudržateľnosť tvaru

Plazma

(ionizovaný stav hmoty podobný plynu)

- prítomnosť nabitých častíc
- vodivosť a ovplyvňovanie častíc elektromagnetickým poľom

skupenstvá

Rôzne skupenstvá tej istej látky sa nazývajú **fázy**, napríklad mlieko pozostáva z dvoch fáz – vody (tekuté skupenstvo) a tuku (pevné skupenstvo).

Tento pojem je však relatívny – závisí od stupňa podrobnosti skúmania danej látky. Pri povrchnom skúmaní sa dá napríklad aj tvrdiť, že mlieko je len jednofázové - tekuté, a pojmy fáza a skupenstvo potom splývajú.

Čistá látka môže v rovnovážnom stave za danej **teploty** a **tlaku** existovať buď v jednej, v dvoch alebo najviac v troch fázach súčasne.

Látka môže v danom stave zotrvať len v určitom intervale teplôt a tlakov. Pri ich zmene môže látka prejsť do iného stavu (skupenstva) – napr. topenie, var, sublimácia.

skupenství v stavbě hornín

V mineralógii a petrológii sa prejavujú základné fázy látky nasledujúcim spôsobom:

- **pevné skupenstvo**: minerály, skelet horniny
- **kvapalné skupenstvo**: kvapaliny v póroch hornín (najmä voda, ale aj ropa)
- **plynné skupenstvo**: plyny v póroch hornín (najmä vzduch, ale aj uhlovodíkové plyny)
- **plazmatický stav** sa bežne v prírode medzi minerálmi nevyskytuje.

Plyny

Plyn alebo **plynné skupenstvo (látka)** je jedno zo základných skupenstiev, pri ktorom sú jednotlivé častice látky relatívne ďaleko od seba, voľne sa pohybujú v priestore a pôsobia na ne zanedbateľne malé príťažlivé sily.

V porovnaní s kvapalinami a tuhými látkami majú plyny omnoho menšiu hustotu a viskozitu a sú stlačiteľné.

Na zjednodušené skúmanie vlastností plynov sa používa **ideálny plyn**. **Skutočný plyn (reálny)** má na rozdiel od plynu ideálneho aj viskozitu, teda vnútorný mechanický odpor a nedá sa úplne stlačiť.

Ideálny plyn

Ideálny plyn je teoretický model, ktorý opisuje hypotetickú hmotu v plynnom skupenstve. Je zjednodušením, ktoré sa používa vo fyzike pri štúdiu reálnych plynov.

Zjednodušenie spočíva v tom, že zatiaľ čo molekuly reálneho plynu na seba navzájom pôsobia silami, **pri ideálnom plyne toto silové pôsobenie zanedbávame**. Molekuly ideálneho plynu sa preto medzi jednotlivými zrážkami pohybujú priamočiaro.

Teoretické vlastnosti ideálneho plynu dostatočne presne vystihujú vlastnosti reálneho plynu pri nižších hustotách a tlakoch a stredných teplotách. Priblíženie ideálneho plynu prestáva byť presné najmä pri vysokých hustotách.

Vlastnosti látok v plynnom skupenstve:

Z hľadiska *fyzikálneho popisu* je plynné skupenstvo *najjednoduchšie*. Budeme sa opierať o **molekulárne - kinetickú teóriu ideálnych plynov** (plynov za „nie príliš vysokých“ tlakov a teplôt). Ide o *klasickú (nie kvantovú!)* teóriu, ktorej základné predpoklady sú:

- ▶ **molekuly plynov** (základné stavebné častice) **považujeme za dokonale pružné guľičky**
- ▶ **pohybujú sa náhodne všetkými smermi**
- ▶ **ich rozmery sú veľmi malé oproti ich priemerným vzdialenostiam**
- ▶ **okrem priamých, dokonale pružných zrážok, na seba nepôsobia (ako „biliardové gule“)**

Stavové veličiny

Pre fyzikálny popis **stavu** určitého množstva ideálneho plynu postačujú (pri zjednodušenom prístupe) *tri stavové veličiny*:

- **tlak** *p*
- **teplota** *T* (v absolútnej – Kelvinovej – stupnici, tzv. termodynamická teplota)
- **objem** *V*

Ideálny plyn

Zjednodušená predstava o pohybe molekúl a stavových veličinách v ideálnom plyne:

- ▶ **tlak plynu** - súhrnný účinok nárazov molekúl na steny nádoby
- ▶ **teplota plynu** – miera strednej rýchlosti pohybu molekúl

Stavové veličiny **nie sú** nezávislé – spája ich určitý vzťah tzv. **stavová rovnica**:

$$pV = NkT$$

p je tlak

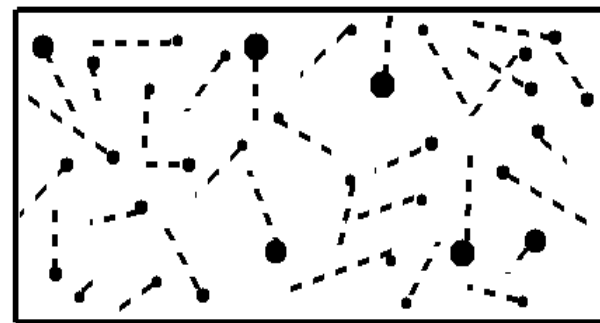
V je objem

N je celkový počet častíc plynu (molekúl)

k je Boltzmannova konštanta = $1.381 \cdot 10^{-23}$ [J · K⁻¹]

T je teplota.

Stavová rovnica sa odvodza pomocou kinetickej teórie plynov.

Ideálny plyn

Stavovú rovnicu ideálneho plynu pre jeho hmotnostné množstvo n mólov (látkové množstvo) môžeme písať aj ako:

$$pV = nRT$$

kde R je univerzálna plynová konštanta: $R = 8.314 \text{ [J} \cdot \text{K}^{-1} \cdot \text{mol}^{-1}\text{]}$

Univerzálna preto, lebo platí pre ľubovoľný plyn aj zmes plynov, bez ohľadu na chemické zloženie, ak uvažujeme hmotnostné množstvo v móloch (v prípade zmesi treba uvažovať priemernú molekulárnu hmotnosť). Je súčinom Boltzmanovej a Avogadrovej konštanty.

Stavová rovnica je jednou zo základných rovníc termodynamiky a popisuje ako navzájom súvisia jednotlivé stavové veličiny.

Toto je veľmi užitočné, nakoľko nám to umožňuje pre danú zmenu jednej zo stavových veličín predpovedať, ako sa budú správať ostatné stavové veličiny.

Ludwig Boltzmann

Ludwig Boltzmann

◀ **Ludwig Boltzmann (1844 – 1906)** , rakúsky teoretický fyzik, zakladateľ termodynamiky a štatistickej mechaniky. Významne prispel k rozvoju kinetickej teórie plynov, elektromagnetizmu a termodynamike. Prvý odvodil konštantu v stavovej rovnici – pre prípad, že hmotnostné množstvo plynu uvažujeme cez počet molekúl (spojitosť s tzv. Avogadrovým číslom). Boltzmann spáchal v roku 1906 samovraždu. Pravdepodobne svoju úlohu zohralo odmietnutie jeho práce veľkou časťou fyzikálnej komunity.

Odvodil tzv. Boltzmannovu konštantu a vzťah pre výpočet entropie.

Reálny plyn

Každý plyn s ktorým sa stretávame (**reálny**) v prírode sa do určitej miery líši od **ideálneho**. Mnohé plyny sa však za normálnych podmienok líšia len nepatrne (napr. vodík a hélium).

Napriek tomu, že skutočný plyn (reálny) nemôžeme úplne stlačiť a má na rozdiel od plynu ideálneho aj vnútorný mechanický odpor môžeme zákonitosti platné pre ideálny plyn použiť aj na vyšetrenie reálnych plynov. V niektorých prípadoch sa zavádzajú do rovníc opravy.